

Ə.DƏMİRÇİZADƏ

"KİTABİ-
DADƏ QORQUD"
daşınlarının
dili

"Azərbaycan xalqının mühüm tarix və mədəniyyət qaynaqlarından biri olan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının yaranmasından 1300 il keçir. Oğuz türklərinin tarixini əks etdirən "Kitabi-Dədə Qorqud" yüksək bəşəri ideallar tərənnümçüsü kimi dünya xalqlarının mə'nəvi sərvətlər xəzinəsinə daxil olmuşdur."

("Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab Heydər Əliyevin 20 aprel 1997-ci il tarixli Fermanından)

Azərbaycan Elmlər Akademiyası
Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Ə. M. DƏMİRÇİZADƏ

Azərbaycan EA müxbir üzvü

"KİTABİ - DƏDƏ QORQUD" DASTANLARININ DİLİ

(*Təkrar nəşr*)

Bakı - "ELM" - 1999

Azərbaycan MEA Nəsimi
adına Dilçilik İnstitutunun
kitabxanası
inv. №

Redaktoru akad. B. Ə. Nəbiyev

Dəmirçizadə Ə.M. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının
dili. - Bakı: "Elm", 1999. - 140 s.

ISBN 5-8066-1084-5

Təqdim edilən kitabda dastanın Azərbaycan dilinin ilk təşəkkül
dövrünü aydınlaşdırın zəngin və dolğun mənbə olduğu açıqlanır.

D 4603000000-875 Sifarişlə
655(07)-99

© API nəşriyyatı, 1959,
© "Elm" nəşriyyatı,
təkrar nəşri, 1999

İLK SÖZ

İyirmi ilə yaxın bir zaman bundan əvvəl "Azərbaycan ədəbi tarixi xülasələri" adlı kitabında "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları şifahi ədəbi dilimizin ilk abidələrindən sayılaraq onun dil xüsusiyyətlərinə 17 səhifə həsr edilmişdir.

Böyük Vətən müharibəsi illerində, mə'lum olduğu üzrə, bu setirlərin müəllifi Dədə Qorqud dastanları əsasında "Dədə Qorqud" librettosu, "Qaraca Çoban" pyesini yazmış və o zaman milli operamızın banisi Ü. Hacıbəyov bu əsərlərə tamaşa etdiyindən sonra müəllifi təbrik edərək "Dədə Qorqud dastanları opera üçün çox münasib və zəngin bir mə'xəzdir"- demişdi, bu mövzuda opera yazmaq fikrinə də düşmüşdü.

Böyük Vətən müharibəsi illerində bir çox mütəxəssislərimizi məşğul edən mövzulardan birisi də xalqımızın keçmiş, xüsusən onun qəhrəmanlıq səhifələri olmuşdur.

"Kitabi-Dədə Qorqud" qəhrəmanlıq dastanları olduğu kimi, ümumxalq Azərbaycan dilinin ilk təşəkkül dövrünü aydınlaşdırmaq üçün də çox zəngin və dolğun, həm də dürüst faktlar verən bir abidə olaraq o dövrde müəllifin tədqiq etdiyi mühüm mənbələrdən biri olmuşdur və oxuculara təqdim olunan bu əsər də məhz bu dövrde yazılmışdı.

İndi çapa hazırlarkən, o zaman yazılmış bu əsərdə bir o qədər dəyişiklik etmək məsləhət görülmədi. Lakin Vatikanda tapılıb İtaliya şərqsünası Ettore Rossi tərəfindən 1952-ci ildə nəşr edilmiş "Kitabi-Dədə Qorqud"un yeni başqa nüsxəsi nəzərdən keçirilmiş və bə'zi qeydlər ya mətnə, ya da haşıyəyə əlavə edilmişdir.

Bu kitabın xüsusən ali məktəblərimizin filoloji fakültələrində oxuyan tələbələrə həm Azərbaycan dilinin tarixi, həm də Azərbaycan ədəbiyyatı fənlərini öyrənməkdə faydalı bir vəsait olacağına əminik.

BİRİNCİ FƏSİL

I. "KİTABİ-DƏDƏ QORQUD" HAQQINDA

Azərbaycanlılar möisət və ictimai quruluş mübarizəsində yaşayış vəsaitini - maddi mədəniyyətini yaradıb inkişaf etdirdiyi kimi, öz mə'nəvi mədəniyyətini də rəngarəng təzahürlərilə daima artırmış və müasir səviyyəyə qaldırmışdır.

Yerüstü, yeraltı tədqiqat və tapıntılardan apaydın görünür ki, azərbaycanlıların əcdadi - Azərbaycanın ən qədim yerləri daşdan da, gildən də, tuncdan da, dəmirdən də istehsal alətləri düzəldib işlətmışlər. Yün və ipək toxumaları azərbaycanlıların qədim toxuculuq məhsullarından olmuşdur.

Kahalarda - mağaralarda ibtidai halda yaşamış olan ilk azərbaycanlılar çox qədim dövrlərdən oturaq möisət tərzini də qurmağa başlamışlar.

V Dağda-aranda, yaylaqda-qışlaqda öz təsərrüfatını quran və yarım köçəri həyat sürən azərbaycanlılar ilə yanaşı, ağban evlər, altın seyvanlı saraylar, qalalar, karvansaralar tikib şəhərlər salan azərbaycanlılar da olmuşdur.

Azərbaycanlıların qədim dövlətləri, mə'lum sərhədləri, sabit bidət və adətləri, suçusu, pusquçusu, gözçüsü, gözətçisi, qaravulu, yasavulu, orduyu, çərisi, bəyi, xanı, çobanı, gözətçisi, bilicisi və ozanı da olmuşdur.

Azərbaycanlılar öz duyğu və arzularını, təbiətə və insanlara münasibətlərini, əmək və mübarizələrini söyləyən dərin mə'nali ifadələr, hikmətli ibarələr, ahəngdar qoşmalar, insanın sevgisinin və sevincinin tərənnümü olan bayatılar, qəlb agrısının, göz yaşının ifadəsi olan ağıllar, həyatı dərk etdirən nağıllar,

heyrət doğuran əfsanələr, insana qol-qanad verən dastanlar da yaratmışlar.

Bütün bunları göz öündən, ürək gözündən, beyin süzgəcindən keçirən hər kəs azərbaycanlıların qədim və yüksək mədəniyyət varisləri olduqlarını inamla təsdiq edər.

Məhz buna görə də bu mədəniyyət dəfinəsinin hələ tapılmış və ya dərindən öyrənilməmiş qiymətli gövhərlərini tapmaq və dərindən tədqiq etmək kimi çox müqəddəs və tə'xirə salınmaz bir vəzifə alımlarımızın qarşısında durmaqdadır.

Belə gövhərlərin ən sırlı və həm də ən qiymətlilərindən biri də Dədə Qorqud dastanları düzümdür.

Mə'lum olduğu üzrə X-XI əsrlərdə vahid Azərbaycan xalqı təşəkkül tapmış idi və bu xalqın hamisiniň ünsiyyət vasitəsi vahid ümumxalq dili də mövcud idi. Bu dil isə Qafqazda, Xəzər dənizinin həndəvərində, Orta Asiyada çoxdan bəri yaşamaqda olan bir çox qəbilə və tayfaların dillərinə quruluşca çox oxşar, mənşəcə isə qohum olmuş və elə ilk təşəkkül dövründə ümumən türk dillərinin görkəmli bir folunu təşkil etmişdir.

L9V Bir sıra türk dillərinin xalq dili halında formalasmasında bu və ya digər dərəcədə rol oynamış olan oğuz və qıpçaq tayfları bu dövrdə azərbaycanlıların qövmi tərkibində müəyyən və güman ki, az yer tutduqları halda, Azərbaycan ümumxalq dilinin təşəkkülündə oğuz və qıpçaq tayfa dilləri həllədici rol oynamışdır.¹

Xalqın qövmi tərkibində müəyyən yeri olan, dilinin təşəkkülündə dili əsas olan bu və ya digər tayfanın başqa sahələrdə, xüsusən xalqın mədəniyyətində, sənətində az-çox iz buraxacağı, bə'zən hətta qüvvətli tə'sir edici, istiqamət verici qüvvə olacağı da münkündür.

Adətən belə olur, yenice təşəkkül tapmış olan xalq və ya yenice təşəkkül tapmış ümumxalq dili hələ bir müddət öz daxili lində əvvəlki qəbilə və ya tayfa xüsusiyyətlərini yaşıdadır. Bunnarın bə'zisi isə tədricən ümumiləşir, bə'zisi məhdudlaşır, ümumiləşmiş vahidlərin qarşısında möglub olub sıradan çıxır. Belə xüsusiyyətlər bə'zən hətta uzun zaman qala bilir.

¹ Bu haqda nisbətən ətraflı təsəvvürə malik olmaq üçün "Oğuz-qıpçaq lisani ünsürləri" adlı məqaləmizə baxılsın. ("Azərb. EA Dil İnstitutu əsərləri", 1949, N-1).

Belə hal Azərbaycan ümumxalq dilinin ilk dövründə də olmuşdur; hətta əvvəlki tayfa dilləri ümumxalq dilinin ləhcələri kimi bir müddət yaşamış; xüsusən şəhərlilər danışığında sinonimlər müvaziliyi (müxtəlif tayfa dilinə mənsub eyni mə'nali vahidlərin müvazi işlənilməsi) bir müddət davam etmiş, ədəbi dildə də iz salmışdır.

Azərbaycan xalqının təkcə dilində yox, məişət və mədəniyyətinin müxtəlif sahələrində də, bu cümlədən Azərbaycan folklorunun, musiqisinin bir sıra nümunələrinde də əvvəlki tayfaların sözü və ya başqa izi indi də saxlanmaqdadır. Məsələn, müasir ümumxalq danışq dilində, ədəbi və elmi dildə işlənən "bayati", "əfşari", "varsaqı", "qaytağı" və bu kimi bir sıra folklor-musiqi terminləri mənşəcə oğuz tayfalarının adları ilə bağlıdır.

Yenicə xalq halında təşəkkül tapmış azərbaycanlılar arasında həm tədricən ümumiləşdirilmiş, həm də tədricən məhdudlaşdırılmış qəbilə, tayfa xüsusiyyətlərini müxtəlif cəhətdən əks etdirən ən mükəmməl söz və saz-folklor abidələrindən biri də "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarıdır.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının Drezdindəki yazma nüsxəsi haqqında XIX əsrini başlangıçında elm aləminə ilk mə'lumat verilmiş və bu əsər dünyanın bir çox məşhur şərqşünaslarının diqqətini özünə cəlb etmişdir.

"Kitabi-Dədə Qorqud" ilk dəfə bütövlükdə 1916-cı ildə İstanbulda nəşr olunmuşdur.

Bundan sonra 1938-ci ildə yenə İstanbulda, 1939-cu ildə isə Bakıda nəşr olunmuşdur. Elə buna görə də dastanlar ətrafinda hələ XIX əsrə başlanmış olan gədqiqt işi məhz XX əsr-də daha da geniş miqyas kəsb etmişdir.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarını tədqiq edən alımlar bu dastanlarla ya doğrudan-doğruya, ya dolayı yolla bağlı olan bir sıra ciddi elmi məsələlərdən bəhs etmişlər. Bə'ziləri bu dastanların antik dünya ilə əlaqəsindən, qədim türklərlə bağlılıq dərəcəsindən, bu dastanların yaranma mühitindən; bə'ziləri bu dastanların yaradıcılarından, onların məkanlarından, zamanlarından danışmışlar. Bə'zi tədqiqatçılar bu dastanlarla bu və ya digər türk dilli xalqın folklor əlaqəsindən, izindən, bə'ziləri ayrı-ayrı şəxsiyyətlərdən - Dədə Qorqud, Qazan xan, Bayandur xan

və başqalarının əfsanəvi və ya tarixi şəxsiyyət olub-olmamalarından bəhs açmışlar.

Tədqiqatçıların bir çoxu ayrı-ayrı sözlər, ifadələr haqqında da mülahizə söylemişlər və bə'zi dil xüsusiyyətlərindən də bəhs açmışlar.

Bütün bunlara baxmayaraq, "Kitabi-Dədə Qorqud"un bir çox əsas və mühüm cəhətləri ya dürüst aydınlaşdırılmamış, ya da tamamilə tədqiq edilməmiş qalmışdır.

Lazımınca tədqiq edilməmiş və bir sıra hallarda aydınlaşdırılmamış, bə'zən isə müasirləşdirmə yolu ilə daha da qarışdırılmış abidələrdən biri də "Kitabi-Dədə Qorqud"dur. "Kitabi-Dədə Qorqud" ilə əlaqədar olaraq tədqiq edilməli məsələlər dən birisi, fikriməcə birincisi, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dili məsələsidir.

Bu əsər "Kitabi-Dədə Qorqud"un dilinə həsr edildiyindən, əsl mətləbə başlamadan, bə'zi vacib məsələlər haqqında müttəsər də olsa, burada danışmağı lazımlı bilirik.

* * *

Mə'lum olduğu üzrə "Kitabi-Dədə Qorqud" 12 boy-dastan və bir müqəddimədən ibarət məcmuədir.

Bu dastanları tədqiq edən alımların bə'ziləri müqəddimənin sonraları bu dastanları yazıya köçürən bir şəxs tərəfindən əlavə edildiyini də dastanlarla doğrudan-doğruya, üzvi surətdə bağlı olmadığını söylemişlər.

Orxan Şaiq Gögyay tərəfindən nəşr edilmiş "Kitabi-Dədə Qorqud"un müqəddiməsindən bizə hələlik ancaq bə'zi parçaları mə'lum olan Oğuznamədəki atalar sözləri məcmuəsindən belə görünür ki, müqəddimə, doğrudan da sonradan yazılmış və Dədə Qorqud dastanları ilə "Oğuznamə"nin eyni mənşə ilə əlaqədar cəhətləri vardır.

Hətta bu Oğuznamədəki atalar sözləri məcmuəsində olan atalar sözləri ilə "Kitabi-Dədə Qorqud" müqəddiməsindəki atalar sözlərinin bir qismi, yaxud bunlardakı ifadə tərzi, ibarələr, demək olar ki, eynidir.

Lakin bütün bunlara baxmayaraq, qətiyyətlə demək olar ki, bunlar başqa-başqa əsərlərdir, hər birinin öz quruluşu, öz məzmunu, xüsusi mövzusu, müstəqil süjeti vardır.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dək dastanlar bu şəkildə XII əsrden qabaq və VIII-IX əsrlərdən sonra Qafqazda daha doğrusu Azərbaycanda yaşayıb yaratmış olan dədələr - ozanlar tərəfindən məharətlə qurulub-qoşulub el-oba arasında yayılmışdır.

Əlbəttə, burada nağıl edilən vəq'ələrin hamısı bu dövrdə baş vermiş hadisələr deyildir. Bu dastanlarda çox qədim dövrələrə aid hadisələr, əxlaq qaydaları, məişət tərzi də bu və ya digər şəkildə eks olunmuş. Hətta bunlardan bə'zilərinin doğrudan-dogruya keçmişlə əlaqədar olduğunu işarə də edilir. Məs.:

1) "Ol zamanda bəglərin alqışı alqış, qarğışı qarqış idi, duaları müstəcib olurdu". (R. 38).

2) "Oğuz zamanında bir yigit ki evlənsə ox atardı, oxi nərde düşsə anda gərdək dikərdi". (R. 48).

3) "Ol zamanda oğul ata sözin iki eleməzdi, iki eləsə ol oğlanı qəbul eleməzlərdi". (R.72).

4) "Ol zamanda bir oğlan baş kəsməsə, qan dökəməsə ad qomazlardı". (R. 39).

Lakin bə'zi motivlər çox qədim zamanlardan yaranmış olsa da, zamana ilə səsləndirilmiş və yeniləşdirilmişdir.

Bə'zi tədqiqatçılar bu dastanların XIII əsrden əvvəl yaranıb yazılımış olduğunu təsbit etmək üçün bir sıra ilk tarix mənbələrindən ağlabatan dəllillər göstərmışlər. Bu dəllilləri, əlbəttə, nəzərə almaq lazımdır. Lakin belə bir cəhəti də qeyd etməyi zəruri hesab edirik ki, dastanların "Kitabi-Dədə Qorqud" dək süjetdə və quruluşda nə zaman, harada və kimlər tərəfindən yaradılmış olduğunu aydınlaşdırmaq üçün məhz bu dastanların süjetini diqqətlə yoxlamaq daha əlverişli və inandırıcı dəllillər verə bilər.

Fikrimizi aydınlaşdırmaq üçün, hər şeydən əvvəl bu dastanlarda nağıl edilən vəq'ə və hadisələrin, eləcə də qəhrəmanların coğrafi mövqelərini nəzərdən keçirək.

Dastanlarda oğuz elinin məişət və qəhrəmanlığından bəhs olunur.

Oğuz eli əsasən 24 sancaqdan (R. 117) - bəylilikdən ibarətdir. Bunlar iki qola ayrılır: iç oğuz və taş oğuz (R.9, 165), bu qollar "Oğuzname" də qeyd edildiyi kimi bə'zən ucuq (üç ox? uc ox?) və bozuq (boz ox?) - da adlanır. (R. 165, 171).

Bunların vətənləri Gəncə, Bərdə, Şərur, Dərəşam, Alınca çay, Alınca qala, Gökçə kölü, Qazlıq dağı (Qafqaz dağı), Dərbənd yaxınlığı, Gürcüstan yaxınlığıdır.

Bunlara yaxın qonşu yerlər - Gürcüstan, Axsqa, Dumanın (Tumanisi?) Dəmir qapı Dərvənd-Qıpçaq və sairədir.

Bunların nisbetən uzaq səfər etdikləri yerlər əsasən Rum eli, İstanbul, Trabzon, Bayburd, Qara dəniz kənarlarıdır.

Dastanlarda hadisələrin gedisindən belə mə'lum olur ki, bunların qonşuluğundu adları çəkilən yerlərdə və uzaq səfər etdikləri yerlərdə həle oğuzlardan heç bir əsər olmadığı kimi, islamiyyəti qəbul etmiş başqa xalq və ya tayfa da yoxdur. Bu ətrafdə yaşıyanlar ya xaçpərostlər, ya da bütürərostlərdir.

Deməli Bayburdda, Trabzonda, İstanbulda, ən普遍 Rum elində və Qara dənizin cənub sahillərində hələ nə oğuzlar, nə də səlcuqlılar vardı. Belə isə, bu dastanlarda XI əsrden əvvəlk dövrdəki, yəni hələ kiçik Asiyada oğuzlar olmadığı bir dövrdəki oğuzlar təsvir olunur və bu oğuzlar Orta Asiyada deyil, Kiçik Asiyada deyil, məhz Qazlıq dağ ətəklərində - Qafqazda, həm də Dərbənddən şimalda yox, məhz Azərbaycanda ağban evlər, ala seyvanlı saraylar qurub yaşayan oğuzlardır. Bu oğuzlar artıq bu dövrlərdə azərbaycanlıların etnik tərkib hissəsinə daxil olmuş və Azərbaycan xalqının müəyyən hissəsinə ən普遍 oğuzlardır, daha doğrusu oğuz və qıpçaq qəbile dilleri əsasında təşəkkül tapmış olan ən普遍 Azərbaycan dilində ünsiyət edən azərbaycanlılardır.

Buna görə də biz deyə bilərik ki, "Dədə Qorqud" dastanlarını IX-XII əsrlər arasında Azərbaycanda ən普遍 Azərbaycan dilində azərbaycanlı dədələr, ozanlar yaratmış və yamyışlar; çox güman ki, təqribən bu dövrdə də həmin dastanlar toplanılıb, yazıya köçürüdü "Kitabi-Dədə Qorqud" düzəldilmişdir.

Dədə Qorqud dastanları Azərbaycanda yarandığı üçün onun izləri müxtəlif məzmun və şəkildə əsrlərdən bəridir ki, azərbaycanlılar arasında yaşamaqdadır.

Avropanın məşhur səyyahlarından Adam Oleari 1538-ci ilde Dərbənddə olduğu zaman, burada Dədə Qorqud hekayələrini eşitdiyini, Dədə Qorqudun, Qazan xanın və arvadı Borla xatunun burada qəbirləri olduğunu xəbər vermişdir. Yenə 17-ci əsrin ortalarında Şamaxiya gəlmış məşhur şərq səyyahi Övliya

Çələbi isə Dərbənddəki Dədə Qorqud qəbrinin şirvanlılar tərəfindən müqəddəs sayıldığını yazmışdır.

Dədə Qorqud dastanlarında və ya "Kitabi-Dədə Qorqud" müqəddiməsində bu və ya digər şəkildə işlənilmiş olan bir çox tipik idiomlar, ibarələr, məsəllər və atalar sözleri Azərbaycanda indi da canlıdır, xalqımızın dilindən daima eşidilməkdədir.

Dastanlardakı bir çox motivlər isə digər dastanlarda, nağılarda rəngarəng silsilə halında yaşadılmışdır. Məgər "Aşıq Qərib" dəki bir sira hadisələr Bamsı Beyrək boyundakı hadisələrlə, vəq'ələrlə səslənmirmi?

Məgər nağıllarımızdakı kəllə gözər təpə gözü xatırlatır mı?

Əlbəttə, belələrini sadalamaq olar. Bu isə çox maraqlı tədiqat mövzusudur.

Bele bir cəhəti xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, azərbaycanlılar arasında, Övliya Çələbinin hələ 17-ci əsrde qeyd etdiyi kimi, Dədə Qorqud müqəddəs şəxs sayıldığı kimi, əfsanəviləşdirilmişdir də, hətta xalq arasında belə bir e'tiqad yaranmış ki, güya dildə olan sözləri Dədə Qorqud yaradıb, mə'nalandırmışdır. Buna görə bə'zi sözlərle mə'naları arasında uyğunsuzluq olduğunu gördükdə, bunları səhv və nahaq belə düzəltmiş olduğunu da e'tiraf edərək demişdir:

Gelinə ayran demədim mən Dədə Qorqud,
Ayrana doyran demədim mən Dədə Qorqud.
İgne yə tikan demədim mən Dədə Qorqud,
Tikana yirtan demədim mən Dədə Qorqud.

Buradaca qeyd etmək lazımdır ki, bu misal xalq arasında çox yayıldıği üçün M. F. Axundov da vaxtilə düzəltmiş olduğu yeni əlifba ilə yazının asanlığını nümayiş etdirmək üçün bir sira məşhur misal və məsəllər kimi bu misraları da öz xətti ilə hələ yüz il bundan əvvəl qeyd etmişdir.

M. F. Axundov bu misalı xalqın danışığında deyildiyi kimi yazdığını "Qorqud" deyil "Xortxort" yazmışdır.¹

Burasını da qeyd etmək lazımdır ki, Dədə Qorqudla əlaqədar olan əfsanə, dastan, nağıl və sairə türk dilli xalqların bə'zi-

¹ "M. F. Axundovun arxivində Dədə Qorquduñ izi" adlı məqaləmizə ("Ədəbiyyat və incəsənət" N-16, (21 aprel 1957-ci il) baxımız.

lərində də vardır. Orta Asiyadan bir sıra xalqlarında hətta "Dədə Qorqud" əvəzinə "Korkud ata" adı işlənir. Türkmenlərdə Dədə Qorqud hətta bizim bə'zi nağıllarımızdakı Xizr kimi övlidaylardan sayılır. Müxtəlif soyyahalar Orta Asiyada da, Dədə Qorquduñ, Banu çiçeyin qəbri olduğunu söyləmişlər.

Dədə Qorquddakı "Bamsı Beyrək" boyu tamamilə başqa bir şəkilde özbəklərde "Alpamış", qazaxlarda isə "Alpamış" dastanları üçün əsas olmuşdur.

Əlbəttə bu, əcayib bir hadisə deyildir. Bizdə "Aşıq Qərib", "Tahir və Zöhrə", "Əmrəh" və onlarca başqa dastanlar vardır ki, əslə, mənşəli Azərbaycanla bağlı olduğu halda, qonşu xalqlara da keçmiş, başqa şəklə salınaraq Özbəkistanda özbək, Türkmenistanda türkmən dastanı olmuşdur. Mə'lum olduğu üzrə "Koroğlu" bizim 17 qolu olan müstəqil dastanımız olduğu kimi, özbəklərde 40-dan artıq qolu olan tamamilə müstəqil, yəni onların özlərinə məxsus olan başqa bir dastandır. Ermənilərdə, gürçülərdə, kürdlərdə, bütün Orta Asiya xalqlarında, Osmanlı türklərində də bu dastan vardır.

Molla Nəsrəddin isə daha böyük bir miqyasda yayılmışdır, Biz bu fikirdəyik ki, hər bir legendar, yaxud real tarixi şəxsiyyətlə bağlı olan hər hansı bir əsər onu yaratmış xalqın öz yaradıcılıq məhsuludur. Bu mə'nada "Alpamış" özbəklərin, "Alpamış" qazaxlarındır. İçərisində "Alp-Bamsı" yəni Bamsı Beyrəyə aid xüsusi boy olan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları isə azərbaycanlılarımdır.

II. ABİDƏNİN TƏDQİQİNDE BƏ'Zİ XÜSUSİYYƏTLƏR

"Kitabi-Dədə Qorqud" cənub qrupundan sayılan türk dillərindən birində, yəni Azərbaycan dilində olduğundan və onun üzərindəki "Əla lisani taifeyi-oğuzan" (yəni: oğuz tayfalarının dilində) ibarəsi düzgün və dəqiq anlaşılmadığından, elece də bu dastanların daxili quruluşuna xas olan xalq yaradıcılığının bə'zi incəlikləri, xüsusən folklor üçün çox mühüm şərt olan söz və saz həməhəngliyi nəzərə alınmadığından bu dastanları tedqiq edərkən, oxuyarkən və nəşrə hazırlayarkən bir sira yanlışlıqlara da yol verilmişdir. Bunlar müxtəlif səbəblərlə əlaqədar olduğu kimi müxtəlif şəkillərdə də təzahür etmişdir. Bunların

hamisindan bəhs etməyə ehtiyac da yoxdur; lakin bu dairədə az-çox təsəvvür sahibi olmaq üçün, fikrimizcə, bə'ziləri haqqında danışmaq faydalı olar.

Mə'lum olduğu üzrə, ümumxalq Azərbaycan dili oğuz və qıpçaq tayfa dilləri əsasında təşəkkül tapdığı üçün ilk dövrlərdə hər iki qəbile dilinə xas olan müəyyən ünsürlər, hətta eyni mə'nali ünsürlər, ümumxalq dilində müvəzzi surətdə işlənilmişdir. Bele müvazilik hətta ilk dövrlərdə folklor və yazılı ədəbiyat əsərlərinin dilində də müəyyən dərəcədə eks olunmuşdur.

Azərbaycan yazılı ədəbi dilində belə müvazilik getdikcə azalmış olsa da, ümumiyyətlə XVIII əsrə qədər nəzərə çarpanaq dərəcədə davam etmişdir.

Məhz buna görə də Nəsiminin, Xətainin, Füzulinin əsərlərində işlənilən

olmaq	- <i>bolmaq</i>
etmek	- <i>qılmaq</i>
getmək	- <i>varmaq</i>
demek	- <i>aytmaq</i>
toy	- <i>dügün</i>
yaxşı	- <i>yeg</i>
sağ	- <i>əsən</i>
etmən	- <i>etmənəm-etməzəm</i>
alavuz	- <i>alalım</i>

və bu kimi onlarla qəbilevi sözlərin, onlarla sinonim şəkilçilərin müvaziliyi məhz bu prosesin izidir.

Belə bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, sonralar həm-mə'na ərəb və fars sözleri ilə əsl Azərbaycan sözlərinin mübarizə müvaziliyi də Azərbaycan ədəbi dilində xüsusi şəkildə eks olunmuş və uzun müddət davam etmişdir. Hətta bu mübarizədə bir sira əsl Azərbaycan sözləri möğlub olmuş, dilin lügət tərkibində çıxmış, unudulmuş, bunun əvəzinə ərəb və fars sözləri vətəndaşlıq qazanmışdır.

Bu prosesi Mirzə Məhəmməd Əfşar keçən əsrin ortalarında yazmış olduğu "Fənni sərf-nəhvi türki" kitabının müqəddiməsində belə təsvir etmişdir:

"Əgər bir kəs İstanbulda (atəş) əvəzinə (od) və ya Azərbaycanda (cəhənnəm) əvəzinə (damu), (naxoş, naçaq) bədəlinə

(sayrı) söyləsə əksəriün-nas muradını anlamayıb suala məcbur olur"¹

Buna görə də hər hansı bir dildən bəhs edərkən onun hansı şəraitdə və inkişaf pilləsində olduğunu nəzərə almaq zəruridir. Xüsusən dil abidələrindən bəhs edərkən abidənin dilində nəzərə çarpan hər bir iri və ya xırda faktı birdən-birə katib xətası, imla və ya ərifba bələsi hesab edib diqqət mərkəzindən uzaqlaşdırmaq tədqiqatçını yanlışlığa götrib çıxara bilər.

Məhz bu səbəbləri aydınlaşdırmaýınca dil abidəsinin dilindən bəhs açmaq, dil faktlarını düzgün izah etmək mümkün deyildir.

Bunlardan başqa, bu və ya digər bir abidənin dilini düzgün oxuya bilmək üçün abidənin necə abidə olduğunu, məzmununu, şəklini, janrını, üslubunu daxili quruluş xüsusiyyətlərini nəzərə almaq, ölçüb-biçmək, abidənin zahirini və batinini dərk etmək lazımdır. Məsələn, "Kitabi-Dədə Qorqud"da bir sıra sözlər, ifadələr və ya dil hadisələri var ki, bunları dürüst oxumaq, mə'nalandırmaq və ya izah etmək işində bizi bu dastanlardakı qosmaların, şə'rətin, atalar sözlərinin üslubi, poetik xüsusiyyətləri, quruluşu və ya ümumi mə'nası, xüsusən bu əsərdə xüsusi çəkiyə malik olan sözlə saz uzlaşması kimi folkloraya xas olan bir əlamət xeyli kömək edə bilir.

Fikrimizi aydınlaşdırmaq üçün aşağıdakı nümunələri nəzərdən keçirək.

Mə'lum olduğu üzrə, Azərbaycan folklorunda, xüsusən mənzum əsərlərdə sözlərin fonetik tərkibi həmişə sözlə saz ahəngi uzlaşmasının ən yaxşı vasitələrindən biri olmuşdur.

Bu vasitədən aşiq yaradıcılığında, eləcə də yazılı ədəbiyatımızda müxtəlif şəkillərdə istifadə olunmuşdur. Hətta belə fonetik əlamətlər əsasında folklorada, xüsusən aşiq ədəbiyyatında, "dodaq dəyməzlər" yaranmışdır. Elə buna görə də, məsələn, aşiq Ələsgərin dodaq dəyməz təcnizlərini çap etdirən folklorçu belə təcnislərdən birində ("Aşiq gərək sırrın versin halalla" misrasında "versin" sözünü, digərində "Ələsgərim" sözünü sehv vermişdir;² cüntki bu sözlərdəki "v" və "m" səsleri dodaq-sız tələffüz edilməz; belə isə aşiq Ələsgər burada "versin" sö-

¹ Azərbaycan EA Əlyazmaları fondu.

² "Aşiq Ələsgər", Azərnəşr, 1937, səh.128 və 129.

zünü yox, bəlkə də "desin" sözünü işlətmışdır. Eləcə də "Ələs-gərim" əvəzinə bu sözü yəqin, başqa bir fonetik sonluqla işlətmişdir.

Buna bənzər vasitələrə, faktlara əsaslanaraq, daha qədim zamanlarda dil abidələrindəki bu və ya digər sözü, ifadəni müəyyənləşdirmək və əslini bərpa etmək olar. Məsələn, "Kitabi-Dədə Qorqud"da "Yegmək boyunda" Yegnək allahı öyərkən belə deyir:

Sənin, boyun-qəddin, yoq,
Ya cismə cəddin yoq.
Urduğın ulatmayan ulu tan_{1,1},
Basduğın bəlürtməyən bəllü Tan_{1,1},
Götürdüyüñ görkə yetüren görklü tan_{1,1},
Qaqqduğın qəhr edən qəhhər Tan_{1,1}...

Göründüyüñ kimi buradakı misraların tərkibində olan sözlərin bir qismi baş səslerinin həmcinsliyinə görə (*ci., cə..., ur..., ul..., ba..., bə..., gö..., qa..., qə...*) seçilip buraya yerləşdirilmiş, beləliklə də uzlaşdırılmışdır ki, bu da söz sənətkarlığının xüsusi şəkillərindən biridir və Dədə Qorqud dastanlarında bə'zi sözləri düzgün oxumaq, əslinə müvafiq bərpa etmək üçün məhz bundan da istifadə edə bilərik.

"Kitabi-Dədə Qorqud"da "Salur Qazannın tuftaq olduğu ... boyda" Qazannın qopuz çalıb kafiri "öydüyü" zaman söylədiyi ilk qoşmada bir sıra sözler var ki, bu sözləri "Kitabi-Dədə Qorqud"un bə'zi naşirləri düzgün oxuya bilmədiklərini qeyd etmişlər, bə'ziləri isə qeydsiz-şərtsiz bir cür oxumuşlar; nə üçün belə oxuduqlarını da izah etməmişlər.

Bu parçanın hər bir misrası bir say sözü ilə başlamış və şərt-güzəşt şəklində olan fe'l xəberin bağlandığı əsas xəberi ifadə elən fe'l də və ya bu fe'l xəberi müəyyənləşdirən söz də baş səslerinə görə misranın başındaki sayın baş səsi ilə həmcinsləşdirilmişdir. Məs.:

Əlli bin ər gördümse əl vermedim
misrasında sözler "əl" səs tərkibinə görə, yaxud:

Səksən bin ər gördümse səksənmədim
misrasında "səks" səs tərkibinə görə həmcinsləşdirilmişdir.

Buradan aydın olur ki, bu parçada əslində olmuş birinci misra ilə ikinci misra birləşdirilmişdir. Çünkü qayda üzrə so-

nuncu xəbər və ya xəbəri bu və ya digər şəkildə aydınlaşdırır söz mütləq misranın başındaki say sözü ilə ilk səslerinə görə həmcins olmalıdır; halbuki "bin" sayı ilə "oyun"-sözü arasında belə bir həmcinslik yoxdur.

Diqqətlə yoxlaşıqda mə'lum olur ki, "oyun" sözü ilə belə bir həmcinslik "on" ayında vardır və, ümumiyyətlə, buradakı misralarda say 10-10 artırılır; buna görə də birinci misra (Bir min) yaxud (Bin-bin) olanda, ikinci misra (igirmi min) yox (on min) olmalıdır. Bizim müləhizəmiz doğru isə, bu zaman belə bir neticə çıxarmaq lazımlı gəlir ki, əslində bu parçanın birinci misrani: (Bin yaxud bir bin ərdən yağı gördümse... dedim)¹ ikinci misrani isə: (On bin ərdən yağı gördümse oyunum dedim) - olmuşdur.

Eyni qayda ilə yoxlaşıqda mə'lum olur ki, bu parçada əslində "70" sayı ilə başlanan bir misra da olmuşdur: lakin "Kitabi-Dədə Qorqud"un Drezden nüsxəsində bu misra yerli-dibli yoxdur.

Belə fonetik həmcinsliyi nəzərə alıb bu parçadakı bir sıra sözün daha düzgün oxunuşunu və mə'nasını aydınlaşdırıbilerik.

Məs.: "yigirmi bin" sayı ilə başlanan misranın sonuncu xəbəri ərəb əlifbası ilə ^{بیلالم} yazılımışdır. Bu sözü oxuya bilmədiyi Gilisli Rif'ət şərti işaret ilə göstərmişdir.

Ərşan Şaiq Gögəyəy bu sözü "yılamadum" oxumuşdur. (107s.).

H. Arası isə bu sözü "boylamadım" oxumuşdur. (145 c.).

V. V. Bartoldun bu sözü necə oxuduğunu qə'i deyə bilməsək də, rusca tərcüməsindən mə'lum olur ki, o, bu sözü "я не искал спасения"² - deyə tərcümə etmiş və eyni zamanda haşiyədə göstərmişdir ki, "В подлиннике непереводимая фигура аллитерации (подбор слов, начинаяющихся с одного и того же звука)". V. V. Bartoldun bu qeydindən mə'lum olur ki, o, bu (parçada, ya bu misrada sözlərin səs həmcinsliyinə görə seçiləyini başa düşmüş və çox ehtimal ki, elə buna görə də bu sö-

¹ Birinci misrada "bin" yaxud "bir" sayına baş səsə görə hansı sözün işlənilmiş olduğunu qə'ləşdirmək olduqca çətindir.

² "Деле Коркут" - перевод акад. В. В. Бартолда, изд. АН Азерб. ССР, Баку, 1950, стр. 141.